

ANTIČKI SPOMENICI CRNOGORSKOG POLIMLJA

Radomir Ilić

The paper presents the ancient monuments of Montenegrin Polimlje and shows the connection of this area with the municipal territory of Komin and Kolovrat, as well as the Slovenian character of the signs on Berane's Šudikov square.

Iako je geografskim položajem i prirodnim karakteristikama plodno crnogorsko Polimlje pružalo sve pogodnosti za formiranje razvijenih naselja u rimskom periodu, u nauci se dugo vremena održavala teza kako je bilo „ipak suviše udaljeno“ da bi se mogla pretpostaviti njegova tješnja povezanost sa municipalnom teritorijom pljevaljskih Komina i prijepoljskog Kolovrata. Dok je na beranskom području pronađeno dosta reprezentativnih primjeraka rimskih kamenih stela i cipusa, koji ljepotom ornamentike, figuralnih reljefnih ukrasa i natpisa očigledno korespondiraju sa primjercima bogatog antičkog spomeničkog fonda Pljevalja i okoline, bjelopoljski kraj je siromašniji brojem pronađenih nadgrobnika, te su sve do skora opstajala mišljenja kako Bjelopoljci imaju samo „rijetke antičke krhotine“. Da Bijelo Polje nema ništa osim lijepe votivne are posvećene Heraklu uzvišenom sa dedikantovom visokom titulom prokuratora

dovoljno je za isključenje njegove navodne marginalnosti, a da nije zaostajalo za beranskim krajem i da je preko doline Ljuboviđe bilo povezano sa pljevaljskim Municipijem rječitо svjedoči velika rimska stela na lokalitetu Vranštica u selu Tomaševu, 24 km od grada na putu za Pljevlja, u srcu plodne vranеške ravnice. Sam terasasti položaj ovog lokaliteta, blizina čistom vodom izdašne Lještanice i u središtu lokalnog pravoslavnog groblja nedirnuta uspravno postavljena masivna stela čiji smo rimski karakter lako prepoznali, i koja se na ovakav način prvi put prezentuje stručnoj javnosti, indiciraju nekropolu i antičko naselje u blizini, utoliko više kad se imaju u vidu svjedočenja najstarijih mještana ovog područja da su u okolini pronalazeni ulomci kamenih blokova sa latinskim slovima. Cilj ovog rada je da izloži nove zaključke do kojih se došlo tokom dugotrajnih istraživanja, i otvori prostor za dalja komparativna i drugaizučavanja.

Bjelopoljski spomenici

Votivne are

Votivna ara sa Latinskog groblja

Masivna votivna ara (sl. 1) posvećena Heraklu čiji je kult bio razvijen naročito u III vijeku za vrijeme vladavine Severa. Fragmentovana je pri vrhu lijevo, profilisana u gornjem i donjem dijelu, sa lijepim natpisom u četiri reda izvedenim slovima kvadratne kapitale. Danas se nalazi pored centralnog portala crkve Svetog Nikole u bjelopoljskom naselju Nikoljac. Potiče sa tzv. Latinskog groblja od koga sada ne postoje tragovi. Izdubljena duboka rupa za spajanje u donjem dijelu natpisnog polja svjedoči da je bila sekundarno upotrebljavana.

Natpis:	Prijevod Jovana J. Martinovića:
HERC(uli) AVG(usto)	Herkulu uzvišenome
S(extus) AEL(ius) DOM(i)	Sekstus Elijus Domi-
TIANVS P(rocurator ?)	cijan, procurator(?),
POSVIT	postavi

Druga araposvećena boginji Junoni, zaštitnici porodilja sa natpisom: IVN(oni), REG(inae), ACT(ime dedikanta ?), L(i) B(ens), P(osuit)¹ pronađena je šezdesetih godina prošlog vijeka u Zatonu, ali je, nažalost, izgubljena.

Rimska stela sa Vranštice

Velika rimska stela nalazi se u sredini pravoslavnog groblja na 70 m uzdignutom platou Vranštica u selu Tomaševu, 24 km od Bijelog Polja na putu za Pljevlja, u srcu pitome Vraneške doline. Pravo je čudo kako je i pored svoje gabaritnosti i prepoznatljivosti oblika ostala toliko vremena usamljena, te se ovom prilikom prvi put na ovakav način prezentuje stručnoj javnosti. Izrađena je od lokalnog sivomrkog kamena (dimenzija 90 x 55 x 38 cm; sl. 2), sa tri lika u plitkim nišama, a ispod njih, naporedo postavljene, nalaze se dvije pletene vjenčane lovorike u jednostruko profilisanom polju (kao na cipusu sa beranskog gradskog groblja, sl. 7). Iako je reljefno dosta oštećena atmosferalijama, ipak se razaznaje finoća izrade dvaju ženskih likova sa naglašenim razdiocima kose na sredini čela. Muška figura, desno, na prsima drži prekrštene ruke, dok je prva ženska figura lijevo izdvojena posebnom edikulom, i u rukama drži krst. Prisustvo i ove rimske stele u srcu Vraneške doline na putu za Pljevlja ukazuje da su bjelopoljski i beranski kraj bili gusto naseljeni u rimskom periodu, te da je i ovđe moralo postojati veće urbano rimsko naselje, pa je bez osnova Garašaninova tvr-

¹ *Istorija Crne Gore* (knjiga prva), str. 189, Titograd, 1967.

dnja kako je bjelopoljsko područje „ipak suviše udaljeno“² da bi se mogla pretpostaviti veza sa municipalnom teritorijom Komina i Kolovrata.

Stele iz Voljavca

Kockasta velika stela (sl. 3) sa isklesanim dvjema krupnim ljudskim figurama sa lokaliteta Voljavac, 12 km severoistočno od Bijelog Polja smještena je pored ulaza bjelopoljskog Muzeja. Nalazila se u oltarskom dijelu ruševina crkve Bogorodice Bistričke u Voljavcu, đe je služila kao postolje za časnu trpezu. Nakon završetka konzervatorskih radova na ostacima crkve 1987. godine, prenesena je u dvorište stare muzejske zgrade. Izrađena je od lokalnog bijelog krečnjaka, fragmentovana pri dnu i vrhu lijevo, i po sredini desne ivice prednjeg reljefnog polja. Djelimična uramljenost prednje strane pri vrhu desno, nešto vještije ukrašene bočne strane motivom uramljenog dvouhog pehara iz kog izbija nesrazmjerno debela stabljika sa dva velika srolika lista (sl. 4), kockasti oblik, te duboka rupa za spajanje na sredini gornje plohe, upućuju da je kao nadgrobni spomenik isklesana od gotovog građevinskog bloka, a potom sekundarno upotrebljavana. Cijelo prednje reljefno polje zauzimaju dvije ljudske figure, od kojih prva drži u rukama nesrazmjerno veliki cvijet, a druga mali uski sud sa poklopcem. Odsustvo perspektive i srazmjera: nepravilno isklesane niše, nesrazmjerno dugački i debeli vratovi, trouglaste glave, pravouglasto izvedena ramena i ruke, plitko urezani patrljasti prsti, vodoravne linije obrva i tanke crte ustiju, plošno postavljene latice prevelikog cvijeta i njegova okrugla krunica, te isto takva postavka malenog suda sa poklopcem, jasno ukazuju na lokalnog primitivnog pučkog klesara. Da je ovaj pučki stil bio potom široko rasprostranjen kroz dugi vremenski period na ovom dijelu Balkana, svjedoče istovjetne kockaste ljudske figure na stećcima u Blidinju (sl. 5).

² *Istorija Crne Gore* (knjiga prva), str. 237, Titograd, 1967.

Druga nedovršena stela, prelomljena po sredini (dimenzija 170 x 50 x 20 cm; sl. 6) pronađena je takođe 1967. godine u potpornom zidu na zapadnoj strani trijema crkve Bogorodice bistričke u Voljavcu. Izrađena je od lokalnog krečnjaka sa na krajevima oštećenim timpanonom i rozetom na njenoj sredini. Ispod su u malim nišama rustično isklesana dva trouglasta lika na kojima su uočljiva samo udubljenja očnih duplji. Ispod njih je vodoravno postavljen uokvireni cik-cak ornament, a niže dvostruko flankirano pravougaono polje bez natpisa. Odsustvo natpisa i nedovršenost izrade likova upućuju da je za sekundarnu upotrebu donesena sa ostataka neke lokalne klesarske radionice. Sudeći prema rustičnosti izrade, a prema modelu razvijenih klasičnih rimskih predložaka, ovi spomenici su nastali u periodu nakon što je Zapadno rimsko carstvo počelo da se urušava pod naletima varvara, kada se italско stanovništvo povlačilo prema utvrđenim gradovima na primorju, a bogatijim dostojanstvenicima nedovoljno romanizovanog ilirskog populusa preostalo da se pri izradi nadgrobniх spomenika i ostalog oslanjaju na svoje domicilne pučke klesare.

Beranski spomenici

Cipus sa beranskog gradskog groblja

Lijepo ukrašen rimski cipus (dimenzija 134 x 70 x 66 cm, sl. 7) nađen je na beranskom pravoslavnom gradskom groblju, đe je bio sekundarno upotrijebljen. Sada se nalazi u dvorištu Polimskog muzeja. Prema finoći izrade ukrasa i figura, pripadao je razvijenom rimskom dobu. Oštećen je pri vrhu desno i pri dnu lijevo, u sredini gornjeg dijela dvije naporedo postavljene pletene vjenčane lovorike, sa strana niske podvezima razdvojenih ćubića upletenog lišća, pri dnu životinja u skoku. U središtu je trostruko flankirano pravougaono polje sa kojeg je klesanjem uklonjen natpis i po sredini otklesanog dijela rustično urezan krst.

Pozadina je pri vrhu potpuno oštećena, sa strana su nizovi od upletenog lovora, u podnožju životinja, a u sredini trostruko flankiranog polja fino isklesana figura atisa sa nadolje oborenom buktinjom (sl. 8).

Stela iz Lužaca

Ukrašena stela od lokalnog kamena (dimenzija 125 x 55 x 20 cm; sl. 9) potiče iz beranskog sela Lušci. Bila je uzidana u zid jedne kuće, odakle je prenesena u dvorište Polimskog muzeja, đe se i danas nalazi. Fragmentovana je koso u gornjem dijelu đe su u pravougaonoj edikuli bili isklesani likovi dvije odrasle osobe sa detetom između sebe. Sada su vidljivi samo poprsje deteta, ruka odrasle osobe s lijeve strane u kojoj je nekakav predmet valjkastog oblika, te mali dio poprsja osobe s druge strane. Ispod edikule je uokvireno natpisno polje sa okolo isklesanom bršljanovom viticom.

Natpis:

D(is) M(Anubis) S(akrum)

TERON

TONI PA

TRIPIENTIS

SIMO QV(i)

VIX(it) AN(nis) LV

L(ucius?) MARCVS

FILIVS EI

ET SIBI VI

VVS P(osuit)

Prijevod Jovana J. Martinovića:

Svetište podzemnih bogova

Teron-

tonu, ocu

volje-

nome koji je

živio godina 55

Lucije(?) Markus

sin, njemu

i sebi živ

postavi

Pišući (veoma kratko) o beranskim antičkim spomenicima na strani 237 u prvoj knjizi *Istorije Crne Gore* u izdanju Istorijskog

instituta Crne Gore i Novinsko izdavačkog preduzeća *Pobjeda* iz 1967. godine, Milutin Garašanin je, ne poznavajući očigledno original, naveo da se na ovom spomeniku „pominje žena po imenu Teronto“, iako se uvidom na licu mjesta jasno vidi da je u pitanju muška osoba: Terontoni **patri pientisimo** (Terontonu **ocu voljenome**). Još jedan primjer koliko su ozbiljno izvanjci pisali Crnogorcima istoriju.

Cipus iz Zabrdā

Nadgrobnni ukrašeni cipus od lokalnog kamena (dimenzija 113 x 56 x 46 cm; sl. 10) nađen je u beranskom selu Zabrdū prilikom izgradnje puta za Andrijevicu. Danas se nalazi u dvorištu Polimskog muzeja. Fragmentovan je pri vrhu s obje strane. U pravougaonom uokvirenom polju je fino izveden natpis slovima kvadratne kapitale, a okolo isklesana vitica vinove loze sa grozdovima.

Natpis:	Prijevod Jovana J. Martinovića:
D(is) M(anibus)	Podzemnim bogovima
L(ucius) V(alerius) LICINVS	Licije Valerije Licinije
DEC(urio) II(vir iure dicundo) VIX(it)	dekurion, duovir, koji je živio
AN(nis) XXXV PRO	godina 35, i Pro-
CILLACONIVNS	cila, žena
IPSIVS VIX(it)AN(nis) XX	njegova koja je živjela godina 20
L(ucius) V(alerius) MONTA	Lucije Valerije Monta-
NVSETBAE	nus i Be-
BIA IVLLA	bija Julia,
PARENTES	roditelji
FILIOPIEN	sinu volje-
TISSIMO ET	nome i
SIBI VIVIS	sebi živi
MEMORIAM	spomenik
POS(uerunt)	postaviše

Osvrćući se na beranske spomenike u poglavlju „Gradovi, njihovi arheološki spomenici i materijalna kultura“, u *Istoriji Crne Gore* (knjiga prva, Titograd, 1967) autoritet u srpskoj arheologiji akademik Milutin Garašanin ponovo je napravio totalnu zbrku koristeći se tzv. „izvorima“ iz druge ruke. On tako navodi dva natpisa od kojih je jedan prema njegovoj pisaniji nađen u Slatini, a drugi u Zabrdju na lokalitetu Prdino polje, te da se na slatinskom „pominje Lucije Licinije (Lucius Licinius) koji je bio duumvir“, a na prdinopoljskom „ime Lucija Montana (Lucius Montanus) koji je bio dekurion municipija“, iako su ime i titula dekuriona duovira Lucija Valerija Licinija i me njegovog oca Lucija Valerija Montana (koji je prema Garašaninu bio dekurion, a dekurion je bio njegov sin, i municipijum se ne pominje) uklesana na ovom spomeniku iskopanom građevinskim mašinama na lokalitetu Krivulje u Zabrdju, a ne na Garašaninovom famoznom Prdinom polju.

Na ovom cipusu iz Zabrdja jasno se vidi da roditelji Lucije Valerije Montanus i njegova žena Bebija Julia podižu za života spomenik sebi i svom rano preminulom tridesetpetogodišnjem sinu Luciju Valeriju Liciniju, dekurionu duoviru i dvadesetogodišnjoj snahi Procili. Beranski pretpostavljani municipij se na ovom natpisu ne pominje, a mladi Lucije Valerije Licinije, sudeći prema godinama, mogao je najvjerojatnije biti vođa neke vojničke (najčešće su to bile konjičke rimske jedinice) dekurije (dese-tine).

Šudikovski kvadar

Otkako ga je 1923. godine u ruševinama manastira Šudikovo pronašao Dušan Vuksan, beranski kameni spomenik (dimenzija 95 x 85 x 54 cm; sl. 11, 12, 13, 14, 15) poznat pod imenom Šudikovski kvadar ne prestaje da zaokuplja pažnju stručnjaka različitih naučnih profila i laičke javnosti. Tri decenije nakon pronalaska, srpski medijevalist Đorđe Sp. Radojičić tražeći u

okruženju analogije sa znacima urezanim na njemu, konsultovao je bugarske kolege i dobio odgovor o njihovoj širokoj zastupljenosti na stijenama, ciglama, ćeramidama, građevinskim i inim predmetima u Preslavu, Varni, Madari i Pliski (sl. 16). Njima se od tada bave i bugarski paleografi, istoričari i filolozi smještajući ih najčešće u protobugarski istorijski kontekst, iako za to, osim obličke podudarnosti dva znaka sa onima u Bugarskoj, nema uporišta u istorijskim i drugim izvorima. Tako je Šudikovski kvadar Veselin Beševliev uvrstio u protobugarske epigrafske spomenike, iznoseći gledište da najfrekventniji znak u obliku slova Y sa dvjema bočnim uspravnim crtama predstavlja vrhovnog boga Protobugara i Turaka Tengrija, te da ima zaštitnu funkciju. Od svih naučnika koji su se njima bavili (Dušan Vuksan, Ivan Pudić, Danilo Barjaktarević, Veselin Beševliev, Radoslav Rotković, Aleksandar Loma, i dr) jedino ih je Radojčić potpuno osnovano doveo u vezu sa **slovenskim slovašima** (istakao R. I.) koji su se u narodu upotrebljavali pored ostalog i za gatanja i čaranja, odbacivši mogućnosti da su bugarski import tokom Simeonove vladavine i ovim dijelom Balkana u kratkom razmaku od 923. do 927. godine kada je u Bugarskoj cvjetala staroslovenska pismenost i kultura.

Najprisutniji znak sa spomenika u Beranama i onih u Bugarskoj ima veoma daleke obličke analogije. Srijeće se na neolitskim figurama i fragmentima posuđa iz Vinče, Rudnika, na minojskim natpisima sa Kipra, na figurinama i ukrasima iz bronzanog doba lokaliteta u Srbiji i Bugarskoj. Kada se stavena stranu sverazumljive obličke sličnosti sa drugim simbolima sa širokog prostora u velikom vremenskom opsegu, Šudikovski znaci već naprvi pogled odaju smislenu cikličnost u rasporedu [variranje manjih nastavaka na kracima centralnog znaka (ozn. A i B), nicanje, i grananje na rubovima (ozn. C), te oblička hibridnost solarnog romboidnog znaka (ozn. D) sl. 17], i mada krajnje pojednostavljenu, prepoznatljivu figurativno-vegetabilnu

predstavu neprestanog trajanja života kroz obnavljanje rađanja i rasta. Već pri prvom susretu nameće se potpuna netipičnost ovog spomenika. On totalno odudara i oblikom i strukturom znakova i načinom njihovog urezivanja od bogato reljefno ukrašenih rimskih stela i cipusa. Njegova gabaritnost svjedoči da su ga postavili oni koji su namjerili da tu ostanu za vazda, koji su njime obilježili svoje prisustvo, a to su najprije mogli biti Sloveni. Solarni romboidni simbol nesumnjivo je njihov (prisutne su pretpostavke da taj znak predstavlja slovenskog boga svjetlosti Svetovida), a ostali znaci tvoračkog geometričnog sveprisustva upućuju i na majstorstvo onih koji su ih donijeli iz svoje drvetom bogate postojbine, koji su u novoj sredini njima udarili svoj prostorno-boravišni pečat, utisnuli svoj kulturno-religijski kod. I nakon ukorjenjivanja hrišćanstva kod Slovena, izvorna simbolika slovaša žilavo će pretrajavati u njihovom narodnom životu tokom različitih istorijskih perioda. Tako se shodno izmijenjenom društvenom kontekstu nešto modifikovan znak sa središnje plohe srijeće na nekropolama stećaka Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije (sl. 18 i 19). Ne može se gubiti iz vida ni njegov oblički kontinuitet na drugim sekundarno upotrebljavanim spomenicima bjelopoljskog područja (nadgrobnik sa lokaliteta Zebiće, sl. 20), kao i na kamenu iz Skadra kog pominje Radoslav Rotković na strani 41 drugog toma *Istorije crnogorske književnosti*. Da poput hrišćanskog krsta *solarni* romboidni znak simbolizuje i božansku vlast nad životom i smrću, svjedoči i njegovo prisustvo u samom središtu hrišćanskih kamenih nadgrobnih krstačana nekropolama stećaka pri kraju srednjeg vijeka (sl. 21). U kasnijim novovjekovnim periodima znak sa apotropejskom funkcijom srijeće se na tetovažama starijih žena u srednjoj Bosni pod nazivom *granati krst* (sl. 22), a *solarni* romboidni znak široko je zastupljen na istočno-slovenskim narodnim nošnjama i vezovima (sl. 23), i na ševeru Crne Gore i okružja

čak i na današnjim tvorevinama domaće radinosti (prostirke i torbice u tkačkoj radionici Šarenica iz Pljevalja, sl. 24 i 25). U *Istoriji crnogorske književnosti*, knjiga II, ICJK, Podgorica, 2012, na strani 42, Radoslav Rotković je naveo da je Đorđe Sp. Radojičić na simpozijumu o 100-godišnjici smrti Kirila Solunskog (*Zbornik*, knj. 1, 211), „iznio tvrdnju da su ti znaci bili široko prihvaćeni od Slovena od Volge do Balkana, i da je Konstantin-Ćirilo prema njima oblikovao glagoljska slova“. Kadase imauvidunarodni naziv *slovaši* za ove znake, pada u oči frapantna sličnost elemenata od kojih su sastavljeni sa građivnim elementima većine slova tzv. uglaste ćirilice (Samuilov natpis), sl. 26. Pismo takve strukture mogli su stvoriti samo slovenski učenjaci oslanjajući se i na svoju narodnu simboliku, i svoju bogatu religijsko-kulturnu tradiciju. Vjekovima obrađujući drvo, Sloveni su od pradavnina poznavali presudnost tačnosti pravih i kosih uglova pri usjecima i spajanju građivnih elemenata, te su uglasti geometrizam prenijeli potom i u duhovnu sferu. *Crte* i *reze* koje pominje Crnorizac Hrabar bile su osnovni tvorački elementi pri izradi ukrasa i simboličkih znakova na narodnim nošnjama, posuđu, rukotvorinama od drveta i ostalim upotrebnim predmetima, a onda se takav dominantno uglasto-romboidni simbolizam prenio i u njihov religijski život. *Crte* su predstavljale prave horizontalne i vertikalne linije, a *reze* linije pod pravim i kosim uglom (*reze* – rezati; samo ime upućuje na način rezanja ili usijecanja: pravo ili koso). Za uglasto-romboidnom strukturom slovenskih slovaša mogli su posegnuti i ingeniozni sastavljači ćirilice znajući da će pismena takvog oblika biti bliska njihovim sunarodnicima i da će se kod njih lako ukorijeniti, pa na snazi sve više dobijaju tvrdnje da je tokom naporednog egzistiranja, ćirilica potisnula glagoljicu ne samo zbog toga što je bila oblički jednostavnija i praktičnija, već i što je oblički držala kontinuitet sa slovenskim narodnim životom i kulturno-religijskom tradicijom. Ćirilica nije izbjegla uticaje

pisama susjedne moćne Vizantijske imperije i razvijenog latinskog Zapada, ali ni izvorno slovensko kulturno nasljeđe, te sasvim plauzibilno ne zvuče tvrdnje čak i takvih autoriteta u nauci kakav je Jaroslav Lebedinski, da je ćirilica bila „nadahnuta grčkim alfabetom“.³ Imenovanje slovenskih šudikovskih znakova turskim runama kako to čine Jovan Kovačević i drugi autori povodeći se za tezama većine bugarskih i ostalih istraživača neubjedljivo je kad se zna da njih nema na glavnim pravcima kratkotrajnih prodiranja turkijskih odreda prema unutrašnjosti zapadnog Balkana. Preteče ćirilice – Šudikovski slovaši i oni njima srodni diljem slovenskih prostora ukazuju na centralni, dominantni položaj božanstva svjetlosti i vegetacije, rađanja i rasta u slovenskom panteonu. Oni svjedoče da su prije i tokom raseljavanja naši slovenski preci imali zaokružen svoj specifični pogled na svijet, te da su stoga i mogli formirati svoje pismo. Slovenska **božanska životvorna svjetlost** zablistaće i u djelu besmrtnog Njegoša, čijim stihovima iz *Luče* završavamo ovo izlaganje:

O nevini sinovi prirode,
O mudrosti prosta najsajjnija!
Do rođenja sv'jeta istinoga vi
presretni **poklonici sunca!** Vi
ste vjerni nebesni sinovi, Vas
svjetila **luče životvorne**
Nose **ktvorcu, lučah istočniku;** luč
je sjajna bogoslovija vam, luč vam
žertvu u nebo uvodi, luč vam
tvorca osvjetljava dušu.

³ Jaroslav Lebedinski, *Indoevropljani*, Matica crnogorska, Podgorica, 2014, str. 31.

Votivna ara sa bjelopoljskog
Latinskog groblja

Stela sa Vranštica

Stela iz Voljavca

Bočna strana stele iz Voljavca

Stećak iz Blidinja

Fragmentovana stela iz Voljavca

Cipus sa
beranskog
gradskog
grobља

Poledina cipusa sa
beranskog
gradskog groblja

Stela iz
Lužaca

Cipus iz Zabrdā

Šudikovski kvadar
središnja gornja ploha

Šudikovski kvadar
bočna strana (oznaka A)

Šudikovski kvadar
bočna strana (ozn. B)

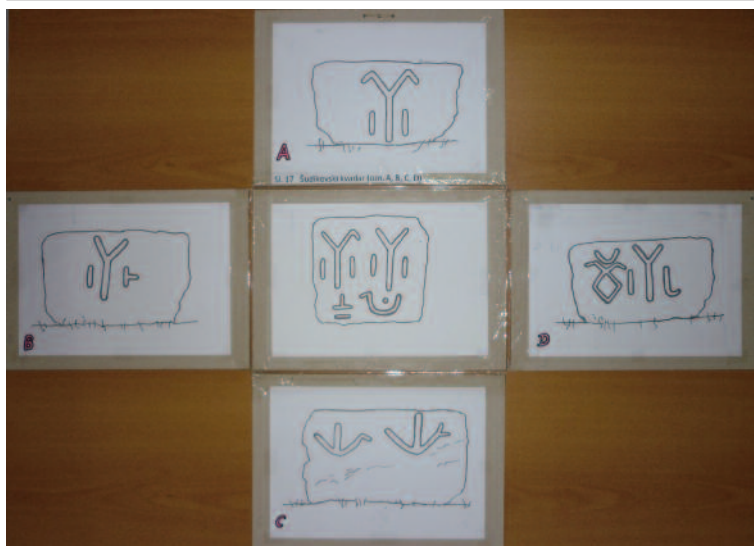
Šudikovski kvadar
bočna strana (ozn. C)

Šudikovski kvadar
bočna strana (ozn. D)

Ploča iz Varne,
Bugarska

Šudikovskikvadar(ozn.A,B,C,D)

Stećak iz Kalinovika

Stećak iz Ljutića kod Pljevalja

Kamen iz Zebića

Solarni znak u središtu
hrišćanske kamene krstače

Granati krst na tetovažama
starijih žena iz srednje Bosne

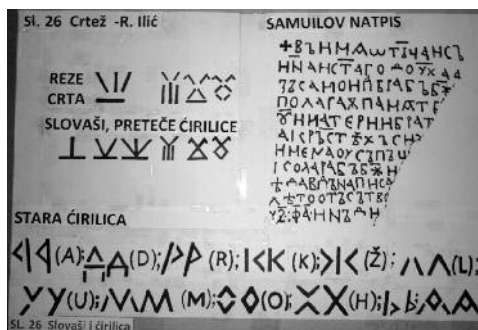
Solarni romboidni znak
na ruskoj narodnoj nošnji

Tepih iz tkačke radionice
Šarenica iz Pljevalja

Torbica iz tkačke
radionice Šarenica iz
Pljevalja

Slovaši i ćirilica

Literatura:

- Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, I–III, Matica crnogorska, Cetinje, 1991 – 1997.
- *Istorija Crne Gore* (grupa autora), knj. I–IV, Istorijski institut Crne Gore, Novinsko javno preduzeće Pobjeda, Titograd, 1967.
- Nikolaj Maškin, *Istorija starog Rima*, Naučna knjiga, Beograd, 1951.
- Suzan Vajs Bauer, *Istorija starog sveta*, Laguna, Beograd, 2007.
- Čedomir Marković, „Antičke nekropole u Crnoj Gori“, *Matica*, 17, Cetinje – Podgorica, 2004.
- Čedomir Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica, 2006.
- Čedomir Marković, *Antička Budva Nekropole Istraživanja 1980–1981*, Matica crnogorska, Podgorica, 2012.
- Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor, 2011.
- Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *Municipijum S. i njegovaproblematika u svetlu arheoloških i epigrafskih spomenika*, Starinar, NS XIX, Beograd, 1969.
- Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, „Nekoliko neobjavljenih spomenika iz Komina“, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XI–1, Beograd, 1970.
- Vojislav D. Nikčević, *Duklja i Pevalitana*, Matica crnogorska, Podgorica, 2012.
- Jaroslav Lebedinski, *Indoevropljani*, Matica crnogorska, Podgorica, 2014.
- Aleksandar Stipčević, *Iliri: povijest, život, kultura*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- Radoslav Katičić, *Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*, Simpozijum o teritorijalnom razgraničenju Ilira, NDBIH, Sarajevo, 1964.
- Olivera Žižić, Ljubo Glušac, „Voljavac – Bogorodična crkva“, *Arheološki pregled*, 28, 1987, str. 187–188, Ljubljana, 1989.

- Ljubo Glušac, „Bogorodica Bistrička“, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 9, godina IX, Beograd, 1993.
- Dušan Vuksan, „Šudikova – jedan izveštaj“, *Lovčenski odjek* I, Cetinje, 1925.
- Ljubomir Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I–VI, Beograd – Sremski Karlovci, 1902–26.
- Đorđe Sp. Radojičić, „Šudikovski znaci“, *Pitanja književnosti i jezika*, IV–V, sv. A, Sarajevo, 191–195, 1957.
- Ivan Pudić, „Šudikovski znaci“, *Godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, knj. III, Centar za balkanološka ispitivanja I, Sarajevo, 179–185, 1965.
- Danilo Barjaktarević, „Šudikovski natpis“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini* I, 169–176, Priština, 1963.
- Веселин Бешевлиев, *Прабългарски етнографски паметници*, София, 1995.
- Петар Добрев, *Езикът на Аспаруховите и Куберови българи*, София, 1995.
- Петко Перинов, Древнобългарски паметник в Черна Гора, internet-stranica: <http://www.otizvora.com/files/perper-pametnik.pdf>.
- Aleksandar Loma, „Šudikovski kamen – dosadašnja tumačenja, smernice za dalja razmišljanja“, *Mileševski zapisi*, 7, Prijepolje, 2007.
- Jovan Kovačević, *Avarski kaganat*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1977.
- Radoslav Rotković, *Istorija crnogorske književnosti*, knj. II, ICJK, Podgorica, 2012.
- Božidar Šekularac, Marijan Premović, *Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2018.
- Zagorka Letica, *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*, Filozofski fakultet – Beograd, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd, 1973.
- Nikola Tasić, *Neolitska plastika*, Muzej grada Beograda, Beograd 1953.

- Špiro Kulišić, „Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije uproučavanjustare slovenske religije“ (I), *Godišnjak* 10, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 8, Sarajevo, 1973.

- Špiro Kulišić, „Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanjustare slovenske religije“ (II), *Godišnjak ANU BIH*, XI, CBI, knj.9, Sarajevo 1973.

- Špiro Kulišić, „Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanjustare slovenske religije“ (III), *Godišnjak* – XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 10, Poseban otisak, ANU BIH, Sarajevo, 1974.

- Špiro Kulišić, Petar Ž. Petrović, Nikola Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, Etnografski institut SANU, Interprint – Beograd, Beograd, 1998.

- Jovan Vuković, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, naučna knjiga, Beograd, 1974.

- Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik* I, II, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, 1997.

- DrRadoje Simić, drBranislav Ostojić, *Osnovifonologijesrpskohrvatskogaknjiževnogjezika*, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1989.

- Svetozar Nikolić, *Staroslovenski jezik*, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

- Josip Ham, *Staroslovenska čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1960.

- Radosav Bošković, *Odabrani članci i rasprave*, CANU, Totograd, 1978.

- Petar Đorđić, *Istorija srpske cirilice*, ZUNS, Beograd, 1987.

- Mirča Eliade, Joan P. Kuliano, *Vodič kroz svetske religije*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 1996.

- Karl Jung, *Čovek i njegovi simboli*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 1996.

- Klod Levi Stros, *Mitologike*, Prometej, IK Kiša, Beograd, 2011.

- Džejs Džordž Frejzer, *Zlatna grana*, BIGZ, Beograd, 1992.